

Արտաշես Ի. Շահնագարյան
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, «Միջին դարերի պատմության» բաժնի
վարիչ, պատմ. գիտ. թեկնածու

ՄԱՐՏԱՅԻՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆԸ

Կրկին Ռամիզ Մեխթևի «գլուխգործոցի» մասին*

Մուտք

Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռամիզ Մեխթևի ստորագրությամբ 2010 թ. հոկտեմբերի 29-ին հրապարակված «Գորիս-2010. արևուրդի թատրոնի տարեշրջանը» խորագրով «հակադարձումը»¹, որի լույս աշխարհ գալու համար առիթ էր դարձել Գորիսում 2010 թ. հոկտեմբերի 16-ին Սփյուռքի լրատվամիջոցների ներկայացուցիչների առջև Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Սերժ Սարգսյանի ելույթը, արդեն արժանացել է հայ պատմագիտության փաստարկված պատասխանին²:

Ակնհայտ է, որ մեխթևյան այս «գլուխգործոցը» ադրբեջանական «պատմագիտության» հարցադրումների խտացված ամփոփումն է: Նրանում հիմնավորապես աղավաղվել է ոչ միայն Հայաստանի, այլև տարածաշրջանի պատմությունը՝ հերթական անգամ հաստատելով Վ. Հյուգոյի «Այստեղով թուրքերն են անցել. ամեն ինչ ավերակված է ու սգավոր»³ եզրահանգման արդիականությունը: Այս առիթով հարկ է վերհիշել նաև XVIII դարի թուրք դիվանագետ Ահմեդ Ռեմսի «Մեր քաղաքական իմաստուններին Ալլահը ոչ խելք է շնորհել, ոչ էլ փորձառություն: Պատմության ուսումնասիրությունը նրանց գործը չէ»⁴ խոսքերը:

Կարծում ենք, սակայն, որ պատմական գիտության հանդեպ մեխթևյան հարձակման բազմաթիվ երեսները կարիք են զգում ևս մեկ անդրադարձի, որը հնարավորինս կլրացնի ՀՀ - ԳԱԱ թղթակից անդամ Բաբկեն Հարությունյանի պատասխանում առկա սրբագրումների, հարցադրումների ու փաստարկների համակարգը: Պատճառն այն է, որ ամսագրային հոդվածին բնորոշ ծավալային սահմանափակությունը ճանաչված գիտնականին թույլ չի տվել (ցավոք, մեզ ևս թույլ չի տա) վեր հանելու մեխթևյան բոլոր նենգափոխումներն ու մեքենայությունները:

* Մեր ընթերցողներին արդեն ծանոթ է Ռ. Մեխթևի անունից հրապարակված՝ Ադրբեջանի «պաշտոնական կեղծագրին» պրոֆ. Բաբկեն Հ. Հարությունյանի փաստարկված պատասխանը, որը տպագրվել է «Վեմ»-ի 2010 թ., N 4-ում: Այդ պատասխանի Հանրային հեռուստաընկերության ջանքերով իրականացված ռուսերեն թարգմանությունը տեղադրվել է <http://www.panorama.am/ru/politics/2011/02/21/historian/> կայքէջում, լույս է տեսել նաև Մոսկվայում, իսկ անգլերեն տարբերակն առաջիկայում կհրապարակվի «Վեմ» հանդեսի բացառիկ համարում: Այդ ամենով հանդերձ, համոզված ենք, որ Հայոց պատմության ադրբեջանական կեղծարարությունների դեմ պայքարն անհրաժեշտ է միայն միջազգային հանրության կարծիքն ապակողմնորոշելու՝ ադրբեջանա-թուրքական փորձերը չեզոքացնելու նպատակով և անհմատ ու անգամ զավեշտական է այս առիթով գիտաժողովներ կազմակերպելու և ինքներս մեզ «համոզելու» կամ հակառակորդին «լուսավորելու» գործելակերպը: Մեր գիտնականների խոսքը միջազգային ասպարեզ դուրս բերելու հեռանկարում ենք դիտարկում նաև Արտաշես Ի. Շահնագարյանի հոդվածի հրապարակումը, որը մասամբ լրացնում է պրոֆ. Բաբկեն Հ. Հարությունյանի հիմնարար հարցադրումները:
Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 25.05.2011 թ.: Խմբ.:

1 Տե՛ս Рамиз Мехтиев. Горис-2010: сезон театра абсурда. <http://www.Trend.az>. 29.10.2010 (այսուհետև՝ Рамиз Мехтиев)

2 Տե՛ս Բաբկեն Հ. Հարությունյան, ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԲԱՐՁՐԱՅՎԱԾ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, Ադրբեջանի նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռամիզ Մեխթևի «Գորիս-2010. արևուրդի թատրոնի տարեշրջանը» գիտաքաղաքական անպարարությունը, «Վեմ», 2010, N 4, էջ 24-57: Տե՛ս նաև <http://www.panorama.am/ru/politics/2011/02/21/historian/>, (այսուհետև՝ Բ. Հ. Հարությունյան):

3 V. Hugo, L'enfant (Oeuvres complètes). Poésie I, Paris, 1985, p. 476.

4 Հղումը տե՛ս Ն. Ադրնց, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Եր., 1989, էջ 56-57:

Մեհֆիկյան «հակադարձումը» լի է սկզբնաղբյուրների նպատակադիր անտեսմամբ և անհիմն դատողություններով, փաստարկների ու եզրահանգումների անօրինակ անհեթեթությանմբ, բազմապիսի աճաբարություններով և գիտությունը կամայական հորինվածքի վերածելու այլևայլ հնարքներով: Եվ եթե չլինեին Մեհֆիկի ու նրա օգնականների անխուսափելի սայթաքումները, անգամ կարելի կլիներ կարծել, որ նրանք, իրոք, հավատում են իրենց բարբառանքներին: Արդյունքում ընդամենը մի քանի դար առաջ Թուրանից իրենց հոտերի հետևից մեր տարածաշրջան թափանցած ու բնավորված քոչվոր թյուրքերի «ադրբեջանցի» հետնորդների՝ աղվանների ժառանգորդ և տեղաբնիկ ներկայանալու, իսկ հայերին եկվոր դիտարկելու զավեշտական փորձերը գերազանցել են անգամ տխրահռչակ Ջ. Բունիաթովի 1960-1980-ական թվականների հայտնի ասպատակությունների սահմանները: Ոչ թե հանուն գիտության, այլ պարզապես օտարների աչքում ադրբեջանական «պատմագիտության» լիակատար վարկաբեկումը կանխելու նպատակով, Ջ. Բունիաթովը ժամանակին ստիպված նախազուշացրել էր, որ իր երկրում «ի հայտ են եկել տմարույծ «մասնագետներ», որոնք այլ կիրառության արժանի համառությանմբ ապացուցում են ադրբեջանցիների ծագումը շումերներից, մասագետներից և կովկասյան ալբաններին ևս թյուրքեր են համարում»⁵:

Նույն նպատակով մեկ այլ հայտնի կեղծարար՝ Իգոր Ալիևն իր հերթին նշել էր. «Մի շարք պատմաբաններ ու բանասերներ սկսել են առաջին պլան մղել Ադրբեջանի տարածքում թյուրքական տարրի հնության և անգամ տեղաբնիկության թեզը»⁶: Ալևի հայտ է, որ այս սահմանագիծը ներկայումս արդեն «հաղթահարվել է» Ջ. Բունիաթովի հետնորդների կողմից և եթե այսպես շարունակվի, ապա նրանց «պատմագիտական» ասպատակությունների համար չի բավարարի ոչ միայն մեր տարածաշրջանը, այլև անգամ ողջ Երկիր մոլորակը:

Ինչպես ցույց են տալիս Ռ. Մեհֆիկի հրապարակմանը վերջին ամիսներին հետևած արձագանքները, Ադրբեջանում նման «զլուխգործոցները» պարբերաբար ծառայեցվում են սեփական հասարակության ներսում հակահայ հիստերիայի նորանոր ալիքներ բարձրացնելու գործին: Այդ նպատակով, օրինակ՝ Ադրբեջանի ԳԱԱ Շաքիի տարածաշրջանային գիտական կենտրոնում 2011 թ. մարտի 16-ին ստալինյան ամբողջատիրությանը բնորոշ մեթոդներով կազմակերպվել է «քննարկում», որի ընթացքում կրկին հնչեցվել են հնամաշ հակահայ կեղծիքներ: Մեհֆիկյան խմբի պատասխանը գրքույկով հրատարակվել է նաև ադրբեջաներեն՝ ադրբեջանցիների տասնամյակներ շարունակ հարթեցվող բազմաչարչար ուղեղը հերթական անգամ արդուկելու նպատակով:

1. Հակահայ հիստերիայի բուն պատճառը

Իր գործիսյան անաչառ ելույթում ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը, ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության տարածքն «ադրբեջանական հողեր» և ԼՂԻՄ-ն «ադրբեջանական հնագույն տարածքներ» հռչակելու, այսինքն՝ պատմությունը նենգափոխելու մասին հայր ու որդի Հեյդար ու Իլիամ Ալիևների՝ ադրբեջանական «պատմաբաններին» համապատասխանաբար 1999 և 2004 թթ. տված ուղղորդիչ հրահանգների, կոչ էր արել «չգունազարդել, չսևացնել, պարզապես ակտիվորեն ներկայացնել ճշմարտությունը»⁷: Ավելորդ է ասել, որ ՀՀ նախագահը միանգամայն իրավացի էր, քանի որ Արցախի հայկականությունն ապացուցելու համար հայկական կողմը սեփական պատմությունը գունազարդելու, իսկ դիմացինինը սևացնելու կարիքն իսպառ չունի: Հայր ու որդի Ալիևների հրահանգներից⁸ ու

⁵ Շ. Մ. Бунятов, Этнолингвистические “изыскания” в романе Исы Гусейнова “Идеал”. – “Известия” АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1986, No 4, с. 105.

⁶ И. Алиев, Изучение проблем древней истории, философии и археологии в Азербайджане в 1977-1987 гг. – “Вестник древней истории”, 1988, No 1, с. 59.

⁷ Տե՛ս <http://www.Lragir.am> – 18.10.2010.

⁸ Ժամանակին Հեյդար Ալիևը Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության 75-ամյակի անցկացման պետական հանձնաժողովի միստում մի հրահանգ էլ է տվել. «Մենք պետք է հիմնարար աշխատություններ ստեղծենք և՛ Ադրբեջանի պատմության, և՛ Ադրբեջանի մաս կազմող Նախիջևանի պատմության մասին: Այդ աշխատություններով մենք պետք է ոչ միայն պատասխանենք առաջ քաշվող նկրտումներին, այլև ամբողջ աշխարհին ցույց տանք Ադրբեջանի հնագույն, հարուստ պատմությունն ու մշակույթը»: Չ. А. Керимов III. В. Гасанов, Нахчыван-этнографический феномен.-Кавказ: археология и этнография. Международная научная конференция, материалы конференции, Баку, 2009, с. 303. Եվ իսկապես, շատ չանցած, Նախիջևանը հայաթափած ադրբեջանական վանդալներն ամբողջ աշխարհին ցույց տվեցին, թե ինչով են հարուստ Ադրբեջանի «հնագույն» պատմությունն ու մշակույթը: Նախիջևանի հայկական մշակութային այլ հուշարձանների հողին հավասարեցմամբ չհագեցնելով, նրանք 2005 թ. վերջնականապես ոչնչացրին Ջուղայի IX-XVII դարերի հայկական

մեհթիկյան «հակադարձումից» հետևում է, որ Ադրբեջանում լավ են հասկանում այդ իրողությունը: Դա է պատճառը, որ Ռ. Մեհթիկն ու իր օգնականներն անցել են պատմությունը վերածնելու բոլոր սահմանները: Բնականաբար՝ դա զոհացրել է Ալիև կրտսերին, որը վերջերս՝ 2011 թ. ապրիլի 26-ին, Ադրբեջանի ԳԱԱ տարեկան ժողովում ունեցած ելույթում հայտարարել է. «Շատ ուրախ եմ, որ մեր պատմաբանները ստեղծում են հիմնարար, շատ ծանրակշիռ աշխատություններ: Հատկապես հայ-ադրբեջանական, լեռնային դարաբաղյան հականարտությունը մեզ թելադրում է, որ մենք այդ ոլորտին ավելի մեծ ուշադրություն դարձնենք, քանի որ այս տարածաշրջանի պատմությունը մշտապես նենգափոխվում, կեղծվում է հայերի կողմից: Ուրախ եմ, որ մեր գիտնականները, դրական արձագանքելով իմ կոչին, կարճ ժամկետում ստեղծեցին հրաշալի ու իրական փաստերի վրա հիմնված աշխատություններ՝ կապված այս տարածաշրջանի պատմության հետ... Համաշխարհային հասարակայնությունը, ցավոք, չզիտեր այն մասին, որ այժմյան հայկական պետությունն առաջացել է ադրբեջանական պատմական հողում»⁹: Սրանից էլ փայլուն «աբսուրդի թատրոն»:

2. Հայկական վիմագրերի նենգափոխումները

Մեհթիկյան կեղծագրում առկա առավել տիպական նենգափոխումներից մեկը կապված է հայկական վիմագրերի հետ: Այսպես՝ հայտարարելով, որ «Հայերը նախքան XV դարի կեսերը Հարավային Կովկասում գրեթե չէին ապրում»¹⁰, մեհթիկյան խումբն անվարան պնդել է, թե իբր՝ «Ադրբեջանի քրիստոնեական ճարտարապետության հուշարձանների վրա ընդհուպ XI դարը հայալեզու վիմագրություն չկա (եթե միայն ժամանակակից հայ քարգործները չեն հասցրել բռնազավթված (իմա՝ ազատագրված – Ա. Շ.) տարածքի հուշարձանների վրա «հին» հայկական արձանագրություններ փորագրել»¹¹:

Դիմենք փաստերին՝ եզրակացությունը թողնելով ընթերցողին: Բավական է միայն նշել, որ չնայած Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում այժմ բնակվող եկվոր թյուրքական տարրի կողմից հայկական այդ հնամենի հողի տեղաբնիկ բնակչության մշակութային ժառանգության ջանադիր ու բարբարոսական ոչնչացմանը, ճանաչված գիտնական Ա. Այվազյանն այդ տարածքում հայտնաբերել է VIII-XIX դարերի 5350-ից ավելի հայկական վիմագրեր¹²: Դրանցից մոտ 1000-ի փաստագրումները տեղի պետանվտանգության մարմինների աշխատակիցների կողմից 1981-1986 թվականներին Ա. Այվազյանից բռնագրավվել ու պատմության համար կորել են, իսկ 400-ը (դատելով գրչության ոճից՝ հնագույնները), խիստ եղծված լինելով, վերծանելի չեն: Այդուհանդերձ, պահպանվել են VIII-X դարերի՝ հստակ վերծանվող 6 հայկական արձանագրություններ: Դրանք են՝ Շոռոթի սուրբ Ստեփանոս վանքի խաչքարի արձանագրությունը (926 թ.), Նորաշենի սուրբ Աստվածածին եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը (951 թ.)¹³, Նորակերտի Թարգմանչաց վանքի արձանագրությունները (730 և 951 թթ.)¹⁴, Աստապատի վանքի խաչքարի վիմագիրը (977 թ.)¹⁵ և Կուբիի սուրբ Նշան վանքի շինարարական արձանագրությունը (941 թ.)¹⁶: Այսպիսով, դրանց ժամանակագրական շրջանակներն ընդգրկում են 730-977 թվականները: Համեմատության համար նշենք, որ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում հայտնաբերվել է ընդամենը 289 արաբատառ և պարսկալեզու վիմագիր: Դրանցից հնագույնները (թվով 25) XIII-XIV դարերի՝ արաբատառ, իսկ մնացածները՝ XVIII-XIX դարերի պարսկալեզու արձանագրություններ են¹⁷:

զեղաքանդակ խաչքարերը: Կանցնի որոշ ժամանակ, և կհայտնվի հերթական Մեհթիկ, որն անվարան կժխտի այդ խաչքարերի երբեմնի գոյությունը, իսկ դրանց փաստագրումները կհամարի հայկական կեղծիք: Սրանից էլ հեշտ ու հասարակ Նախիջևանի ադրբեջանականացում:

⁹ <http://ru.president.az/articles/2041>.

¹⁰ Рамиз Мехтиев, с. 17.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 15:

¹² Տե՛ս Արգան Այվազյան, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. 2, Ե., 2010, էջ 7:

¹³ Տե՛ս մույն տեղում, հ. Դ, Եր., 2008, էջ 64, 38:

¹⁴ Տե՛ս մույն տեղում, հ. Գ, Եր., 2007, էջ 47, 49:

¹⁵ Տե՛ս մույն տեղում, հ. Ե, Եր., 2009, էջ 46:

¹⁶ Տե՛ս մույն տեղում, հ. 2, էջ 35:

¹⁷ Տե՛ս Մ. Неймат, Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Баку, 2001.

Ուրեմն՝ Ռ. Մեհթիկի ու նրա զինակիցների պատումների «հիմնավորման» համար են Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում 1930-1978 թթ. ոչնչացվել մոտ 30 հայկական ճարտարապետական հուշարձաններ, այդ թվում՝ 19 եկեղեցի, 3 տաճար, 2 գավիթ, զանգակատուն, հնագույն 3 գերեզմանատուն, իսկ 1998-2006 թթ.՝ շուրջ 27 հազար հայկական մեծ ու փոքր հուշարձան¹⁸: Բնականաբար, ոչնչացվել են նաև դրանց վրա եղած հայերեն վիմագիր արձանագրությունները՝ հայոց վաղնջական այդ տարածքի իսկական տերերի հայ լինելու մասին անհերքելի վկայությունները:

Այժմ անցնենք Արցախին, որի մասին հայտնի ճանապարհորդ ու հետազոտող է. Լինչը հետևյալն է գրել. «...անհիշելի ժամանակներից հայ ժողովրդով բնակեցված (այժմ) գաղութացված թաթար տարագիրների կողմից... Հայաստանի համար արտաքին ամուր պատվար է Կասպից ծովի կողմից»¹⁹: Չնայած հայկական այս տարածքում ևս վերջին դարերում հաստատված թյուրքական ու քրդական քոչվորները նախքան Արցախի մի մասի ազատագրումը հասցրել են ոչնչացնել հարյուրավոր հայկական կոթողներ ու դրանց վրա եղած հազարավոր վիմագրեր, պահպանվել են մինչև XI դարը թվագրվող 11 թվակիր արձանագրություններ, որոնցից 10-ը 1960-1964 թթ. փաստագրել է Հայաստանի և Ադրբեջանի մասնագետներից կազմված միացյալ գիտարշավի հայկական խումբը՝ ադրբեջանցի գործընկերների անդուլ հսկողությամբ: Դրանցից հնագույնը թվագրվում է 853-ով, իսկ նորագույնը՝ 1000-ով²⁰: Ընդհանուր առմամբ հայկական խումբը, զգալի բացթողումներով հանդերձ, փաստագրել է IX-XVIII դարերի 1071 հայերեն վիմագիր²¹, իսկ արաբատառ արձանագրություններ որոնող ադրբեջանական խումբը (ղեկավար՝ Մ. Նեյմատովա) և ոչ մեկը:

Քարվաճառի ազատագրումից հետո տեղի պատմագավառագիտական թանգարանում գտնվեց այնտեղ պահվող 921 թվակիր հայերեն արձանագրությամբ մի խաչքար²²:

Համեմատաբար վերջերս էլ արցախյան Տիգրանակերտում վաղ քրիստոնեական բազիլիկական պեղելիս ի հայտ եկավ հայերեն արձանագրություններով խեցեղեն՝ խաչազարդ սկահակ: Դրա հնագիտական միջավայրը, խաչի պատկերազարդման ոճը և վիմագրերի տառածները վստահաբար թույլ են տալիս սկահակը թվագրելու V դ. վերջով – VII դ. սկզբով²³:

Եթե հայերը, ըստ մեհթիկյան աճապարանների, մինչև XV դ. կեսերը Հարավային Կովկասում «գրեթե» չէին ապրում, որտեղ իբր՝ գերակշռում էր «թյուրքական բնակչությունը», ապա ինչո՞վ բացատրել մինչև XIII դարը այդ տարածքում, ի տարբերություն հայկականի, վիմագիր նյութով թյուրքական ներկայության որևէ կերպ փաստված չլինելը:

3. Սկզբնաղբյուրների անտեսումը կամ հորինումը

Մեհթիկյան նենգափոխողներին քաջածանոթ, բայց միտումնավոր անտեսված արաբական սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Արցախը հայաբնակ էր նաև արաբական տիրապետության շրջանում: Դա մասնավորապես երևում է Բաբելի ապստամբության ճնշումից հետո՝ 837 թվականին, նրան ձերբակալելու մասին այդ չեզոք սկզբնաղբյուրներում առկա նույնական հաղորդումներից: Ոչ պատահաբար դիմենք դրանց բունիաթովյան թարգմանությանը. համաձայն Ատ-Տաբարիի, Բաբելի ապստամբությունը ճնշող արաբ զորավար ալ-Աֆշինը, լսելով ալ-Բազզ բերդից նրա փախուստի մասին, «Հայաստանի թագավորներին ու իշխաններին» գրել է հետևյալը. «Բաբելը մի քանի մարդկանցով փախել է և հասել կիրճը, իսկ այնտեղից ուղղվել Հայաստանի կողմը և կանցնի ձեր կողքով»: Նա յուրաքանչյուրին հրամայեց

¹⁸ Տե՛ս Ս. Մ. Мурадян, Нагорный Карабах с древних времен до 1917 г. - “К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении”, Е., 1991, с. 49, Արգամ Այվազյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 7:

¹⁹ X. Ф. Линч, Армения. Пугевые очерки и эпюды, т. I, Тифлис, 1910, с. 553.

²⁰ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ V, Եր., 1982, էջ 12, 13, 113, 163, 172, 173, 252, 254:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

²² Տե՛ս Սամվել Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Եր., 1999, էջ 52-53:

²³ Տե՛ս Համլետ Պետրոսյան, Աղավնի ժամկոչյան, Հայերեն արձանագրություններով սկահակ Արցախի Տիգրանակերտից (նախնական հաղորդում). - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2009, No 1, էջ 173:

պարեկել իր [անձնական] տեղամասը և ոչ մեկի բաց չթողնել ճանապարհներով՝ առանց կանգնեցնելու և նրանց անձը պարզելու»²⁴:

Քիչ անց պատմիչը հավելում է. «Նա (Բաբելը - Ա. Շ.) պարենի մեծ կարիք ուներ, սակայն բոլոր հայ իշխանները (բատրիկները) սրաչք պաշտպանում էին իրենց մերձակա տիրույթներն ու իրենց ծայրամասերը և իրենց կայազորներին հրամայել էին որևէ մեկի թույլ չտալ թափանցելու դրանց մեջ»²⁵ : Այդ հայ իշխաններից մեկն էր Արցախ-Խաչենի տեր և ըստ ադ-Ռինավարիի՝ մինչև Արաքս ձգվող իշխանություն ունեցող Սահլ (Սահակ) Սմբատյանը՝ Սահլ իբն Սուրբատը²⁶ , որն էլ իր տիրույթներում ձերբակալեց Բյուզանդիա փախչող հայտնի հրոսակապետին²⁷ : Այս իրողությունը միաձայն փաստում են ոչ միայն հայկական սկզբնաղբյուրները, այլև Աբու-լ-Ֆարաջը, ալ-Մասուդին, ալ-Մակդիսին, ադ-Ռինավարին, Իբն ալ-Ասիրը և Միքայել Ասորին²⁸ : Ճիշտ է, առ-Տաբարին ու Իբն ալ-Ասիրը Սահլ Սմբատյանի ազգությունը հստակ չեն մատնանշում, բայց նրան հիշատակում են իբրև ալ-Աֆշինի հասցեատեր հայ իշխաններից [բատրիկներից] մեկի, որը ևս Բաբելին ձերբակալելու նպատակով հսկում էր իր տիրույթները: Ինչ վերաբերում է Աբու-լ-Ֆարաջին, ալ-Մասուդիին և ալ-Մակդիսին, ապա նրանք հստակ արձանագրում են Սահլ Սմբատյանի «հայ բատրիկ» լինելը, իսկ Միքայել Ասորին, ըստ երևույթին՝ բուն հայկական անվամբ, նրան կոչում է «Սահակ Յայկազուն»²⁹ : Աբու-լ-Ֆարաջն ընդգծում է նաև Սահլ Սմբատյանի հպատակների հայ լինելը³⁰ :

Սահլ Սմբատյանին անդրադարձած հայ հեղինակներից հնագույնը՝ Մովսես Կաղանկատվացին, նախ՝ հայտնում է, որ Առանշահիկները Յայկազենանց տոհմից են, այսինքն՝ հայ են, փաստում է Ջարմիր Առանշահիկի այդ տոհմին պատկանելը և շեշտում, որ Սահլ Սմբատյանը «յարքայից Ջարմիրական տոհմն էր»³¹ :

Ասվածի հաշվառմամբ՝ հարց է ծագում. եթե Յայոց Արևելից կողմերում, այսինքն՝ Ուտիքում ու Արցախում և դրանց մաս չկազմող Սյունիքում հայեր չէին ապրում, այնտեղ հայկական իշխանություններ ու դրանց տեր հայ իշխաններ չկային, ապա Յայաստանի ո՞ր մասի իշխաններն էին ալ-Աֆշինի հասցեատերերը: Գուցե՞ մեծթիկյան թեթև ձեռքով մինչև XV դ. կեսերը հայերին իբրև բնակության տեղ հատկացված Վանա լճի շրջակայքի³² : Սրանից էլ փայլուն մի նոր «աբսուրդի թատրոն»:

Արցախի հայկականությունը «հերքելու» և իբր՝ աղվանական լինելն «ապացուցելու» համար մեծթիկյան խումբը չի խորշել անգամ «սկզբնաղբյուրներ» հորինելուց: Մեծթիկյան «գլուխգործոցում» կարդում ենք. «Եթե Արցախն Ալբանիայի հետ կապ չուներ, իսկ Գյանջա-

24 Зия Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965, հավելված, էջ 309:

25 Նույն տեղում, էջ 311:

26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 187:

27 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 311-313:

28 Նույն տեղում, էջ 324, 325, 329, 332, «Օտար աղբյուրները Յայաստանի և հայերի մասին», հտ. 11, եր., 1981, էջ 142-144, ժամանակագրութիւն Միխայելի Ասորուց պատրիարքի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 365:

29 Միքայել Ասորի, էջ 365:

30 Տե՛ս Зия Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., հավելված, էջ 324:

31 Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 172, 330: Ի դեպ, Ադրբեջանում Սահլ Սմբատյանի եթնիկ պատկանելության հարցում, մեղմ ասած, անեկորոտիկ մոտեցում է դրսևորվում: Բանն այն է, որ Ջ. Բունիաթովը հրաշալի իմանալով, որ Սահլ Սմբատյանն իրենից հետո ևս Արցախին տիրած հայկական իշխանատոհմերի սկզբնավորողն է, 1960-ական թվականներին նրան թուրք էր հռչակել (Зия Бунятов, Обзор источников по истории Азербайджана, Баку, 1964, с. 10-11), ինչն Ադրբեջանում, բնականաբար, միահամուռ ընդունվել էր: Սակայն, 1980-ական թվականների վերջերին, Ղարաբաղյան շարժումն սկսվելուն պես, նա մեկեն հայտարարվեց «դավաճան հայ» վերածվելով հայ ժողովրդի, մասնավորապես «դավաճան» արցախահայության խորհրդանիշի: Ընդ որում, դա կատարվեց ադրբեջանական պատմակեղծարարության մեկ այլ «նվաճման» օգնությամբ: Դա մինչ այդ՝ իրանյան ծագում ունեցող անբարո ու արյունռուշտ Բաբելին ոչ միայն ադրբեջանական ժողովրդի խորհրդանիշ, այլև հերոս հռչակելու ածպարարությունն էր: Բաբելի անվամբ անգամ շրջան էր կոչվել: Եվ քանի որ այդ տմարդի արարածի սանձարձակությունները, մասնավորապես, իր իսկ աչքի առաջ մորը, կնոջն ու քրոջը պատվազրկելը (Зия Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., հավելված, էջ 329) չմոռացած Սահլ Սմբատյանը, նրան ձերբակալելով, արաբական իշխանություններին էր հանձնել, հայտարարվեց դավաճան՝ ճիշտ այնպես, ինչպես իր ազատության համար ոտքի ելած արցախահայությունը: Իսկ այժմ, ինչպես հետևում է մեծթիկյան կեղծագրից, Սահլ Սմբատյանը քաղաքական նկատառումներով կրկին թուրք է դարձվել:

32 Տե՛ս Рамиз Мехтиев, с. 17.

սարի (իմա՝ Գանձասարի – Ա. Շ.) վանքը հիմնվել է որպես մաքուր «հայկական», ապա ինչո՞ւ է այդ տաճարը կառուցող իշխան Յասան-Ջալալին պետք եղել արձանագրություն թողնել, որում այն անվանված է «Ալբանիայի աթոռանիստ տաճար»՝ կանգնեցված «իմ ալբան ժողովրդի համար (ընդգծումը Ռ. Մեթիկինն է - Ա. Շ.)»³³: Յասան-Ջալալի ազգությանն ու թողած վիճաբերի բովանդակությանն անծանոթ ամեն ոք անկասկած կհուզվեր, տեսնելով, թե նա ինչպիսի հոգատարություն է դրսևորել իր «ալբան» ժողովրդի նկատմամբ: Թերևս մենք էլ հուզվեինք, եթե չլիներ մի «աննշան» մանրուք՝ **Յասան-Ջալալին վերագրված խոսքերի վկայակոչում-հղումը բացակայում է**: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանզի Յասան-Ջալալը նման սրտառուչ արձանագրություն չի թողել: Իսկ Գանձասարի վանական համալիրի սուրբ Յովհաննես տաճարի հյուսիսային պատին թողած ընդարձակ շինարարական արձանագրության մեջ նա ընդամենը հայտնում է, որ իր հայր Վախթանգի կտակի համաձայն, մոր՝ Խորիշահի հետ 1216-1238 թթ. իրենց տոհմական գերեզմանատանը եկեղեցի են կառուցել («շինեսցուք եկեղեցի ի գերեզմանատանն հարց մերոց ի Գանձասար»), որի օծումը կատարվել է 1240 թ., Աղվանից կաթողիկոս Ներսեսի հայրապետության օրոք³⁴:

Իսկ թե ինչի՞ հիմամբ են մեթիկյան նենգափոխողները «Գանձասարը» փոխարինել «Գյանջասարով», գիտությանը հայտնի չէ: Ինչ վերաբերում է հայ Աղվանից եկեղեցու աթոռանիստին, ապա այն ինչպես այդ ժամանակ, այնպես էլ հետագայում, երկար տարիներ գտնվում էր Խամշի վանքում³⁵: Ընդ որում, Յայոց եկեղեցու կառուցում **հայ Աղվանից եկեղեցին թեմի կարգավիճակ է ունեցել 552 թվականից և ոչ թե նրան է ենթարկվել 1836 թ. ռուսական սինոդի կողմից, ինչպես մերկապարանոց հայտարարում է մեթիկյան խումբը**³⁶: Իր ամբողջ գոյության ընթացքում այն անվարան կիսել է մայր եկեղեցու բոլոր դժվարությունները և իրագործել հայ առաքելական եկեղեցու ազգապահպան գործառույթները:

Արցախն «աղվանաբնակ» տեսնող մեթիկյան պատմաշինարարները «մոռացել» են ևս մեկ անհերքելի սկզբնաղբյուր, որը չի կարողացել շրջանցել անգամ Ջ. Բունիաթովը, էլ չենք խոսում Մ. Յեյդարովի և Ս. Աշուրբեյլու մասին: Դա XIII դ. 20-ական թվականների կեսերին պարսկալեզու Անանուն հեղինակի ստեղծած պատմաաշխարհագրական բնույթի երկն է, որում նա շարադրել է իր աչքով տեսածը: Այն ռուսերեն հրատարակվել է երկիցս, նախ՝ Ն. Միկլուխո-Մակլայի, ապա Լ. Սմիռնովայի կողմից³⁷: Բառարանի կառուցվածք ունեցող այդ սկզբնաղբյուրում «խա» տառի տակ շարադրված է «Խաչեն» բառահոդվածը, ինչպես այդ ժամանակ հաճախ կոչվում էր Արցախը: Սանկտ-Պետերբուրգի արևելագիտության ինստիտուտում պահվող A-253 ձեռագրի 202 բ թերթի հիման վրա այս բառահոդվածի սկիզբը Ն. Միկլուխո-Մակլայը թարգմանել է հետևյալ կերպ. «Այդ նահանգը (վիլայեթ) դժվարամատչելի է, լեռների ու անտառների մեջ, պատկանում է Առանի մարզերին (ամալ), այնտեղ կան հայեր, Աբխազի (Վրաստանի) մարդիկ նրանց փաղիշահին թագավեր են անվանում, նրանք արխազների հետ խոռվություններ են անում»³⁸:

Ժամանակին Ջ. Բունիաթովը Լ. Բաբայանին մեղադրել է «այնտեղ կան հայեր» հաղորդման իմաստն աղավաղելու մեջ³⁹, քանզի վերջինս «կան» բառը փոխարինել է «ապրում են»-ով⁴⁰: Սակայն այդ սրբագրման արդարացիությունն ապացուցեց նախ՝ Պ. Մուրադյանը⁴¹, ապա՝ Ն. Սմիռնովան: Վերջինս այդ սկզբնաղբյուրի ձեռագրերի բաղադրամամբ քննվող հատվածում երկու էական շտկում է կատարել: Նա «այնտեղ կան հայեր»-ը սրբագրել է «[նրա բնակիչները] հայեր են», իսկ «նրանք արխազների հետ խոռվություններ են անում»-ը՝

³³ Նույն տեղում, էջ 13:

³⁴ Տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ V, էջ 38-40:

³⁵ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Յայոց, Եր., 1961, էջ 201:

³⁶ Տե՛ս Рамиз Мехтиев, с. 15.

³⁷ Տե՛ս Н. Д. Миклухо-Маклай, Географическое сочинение XIII в. на персидском языке (новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении). “Ученые записки Института востоковедения”, т. IX, М.-Л., 1954 (այսուհետև՝ Н. Д. Миклухо-Маклай), Аджайб ад Дунья (Чудеса мира). Критический текст, пер. с персидского, введение, комментарий и указатели Л. П. Смирновой, М., 1993 (այսուհետև՝ Л. П. Смирнова):

³⁸ Н. Д. Миклухо-Маклай, с. 204.

³⁹ Տե՛ս З. М. Бунятов, Государство атабеков Азербайджана (1136-1235), Баку, 1978, с. 112, пр. 320:

⁴⁰ Տե՛ս Л. О. Бабаян, Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII-XIV вв., М., 1969, с. 22.

⁴¹ П. М. Мурадян, История- память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха., Ер., 1990, с. 87.

«նրանք արխագներին չեն ենթարկվում»⁴²: Այսպիսով, XIII դ. առաջին քսանամյակում, այսինքն՝ Հասան-Ջալալի ժամանակներում, Արցախ-Խաչենում եղած պարսկալեզու Անանուն հեղինակը, որին հայամետության մեջ ոչ մի կերպ մեղադրել չես կարող, այն ոչ թե անգո աղվաններով, այլ հայերով է բնակեցված տեսել:

4. Արցախում աղվան իշխանների ու աղվանական իշխանությունների «հայտնաբերումը»

Մեհթինն ու իր օգնականները ոչ ավել, ոչ պակաս՝ XII-XIII դարերում Արցախում աղվանական իշխանություններ ու մշակութային հուշարձաններ և դրանք կառուցած աղվան իշխաններ են «հայտնաբերել»՝ հանվանե հիշատակելով ընթերցողին ծանոթ Հասան-Ջալալին և Հասան Մեծին (Կրոնավորյալին) ու նրա որդի Վախթանգին: Նրանք մերձավոր ազգականներ էին, տիրում էին համապատասխանաբար՝ Ներքին ու Վերին Խաչեններին և սերում էին Սահլ Սմբատյանից⁴³: Հիշյալ մշակավոր իշխանների հայ լինելն աներկբա վկայում են նաև նրանց անձամբ ճանաչած, բայց ադրբեջանական «պատմագիտության» կողմից աղվան հայտարարված հայ հեղինակները: Այսպես, օրինակ, Հասան Մեծի և նրա որդի Վախթանգի հայ իշխան լինելը շեշտում է Մխիթար Գոշը: Անդրադառնալով իր «Դատաստանագրքի» ձեռնարկման ժամանակին, նա մասնավորապես գրում է. «Ձեռնարկութիւն մեզ յայսմ իրողութիւն եղև ի թուականութեանս Հայոց ՈԼԳ (1184)... յամս անիշխանութեան թագաւորութեան մերոյ ի վաղմջուց՝ ի ժամանակի մնացելոց սակաւ իշխանաց ի կողմանս Խաչենոյ, ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ, կրանաւորեցելոյ, և որդւոյ նորա Վախտանգայ, ի դղեկին, որ անուանի Հայթերք»⁴⁴: Ավելին, կասկածից վեր է, որ հենց Վախթանգն է Արցախ-Խաչենի այն «թագավերը», որի մասին պատմում է վերը նշված Անանուն պարսկալեզու հեղինակը: Բացի այդ, նրան Մխիթար Գոշը երկիցս իշխանաց իշխան է կոչում⁴⁵, իսկ կինը՝ Արզուխաթունը, ամուսնուն կոչում է «թագաւորագն»⁴⁶, քանզի իր հորից հետո Վախթանգն էր Խաչենի իշխանապետը:

Հակառակ մեհթիկյան կեղծարարների պնդման, աղվան չէր նաև նրանց կողմից Աղվանքի թագավոր հռչակված Հասան-Ջալալը: Դա է փաստում թեկուզ Կիրակոս Գանձակեցու՝ հետևյալ վկայությունը. «...և զմեծ իշխանն Խաչենոյ և կողմանցն Արցախու Հասան, զոր Ջալալին կոչէին զգուանօք, այր աստուածապաշտ և երկիւղած, և պարկեշտ հայ ազգաւ»⁴⁷: Վստահ կարող ենք ասել, որ Հասան-Ջալալին անձամբ ճանաչած Կիրակոս Գանձակեցու այս արժանահավատ ու ստույգ տեղեկությանը մեհթիկյան խումբը կարող է հակադրել միայն իր վերոհիշյալ անհասցե «արձանագրությունը»:

Հայ էին Արցախ-Խաչենում գերիշխող երեք իշխանատոհմերից ոչ միայն մշակածները, այլև Դոփյանները, որոնք կրում էին հայ մշակավոր իշխանական տան՝ Ջաքարյանների դուստր Դոփի՝ իրենց տատի անունից առաջացած տոհմանունը: Այդ իշխանական տան սերունդ՝ Սարգիս Եպիսկոպոսը XIII դ. երկրորդ կեսից XIV դ. առաջին քառորդն ապրած իր հոր՝ հայտնի Գրիգոր իշխանի մասին խոսելիս ընդգծում է նրա «իշխան Հայոց» լինելը, ապա իրենց տոհմական տիրույթները թվարկելուց հետո հավելում, որ Դոփյանների իշխանությունն «ի մեր նախնեաց մնացեալ հայրենիք է»⁴⁸: Արցախ-Խաչենում XII դարում հայ իշխանների ու հայկական իշխանությունների առկայությունը, այն է՝ այդ երկրամասի հայկականությունը Մխիթար Գոշը փաստում է ևս մեկ անգամ: Նա իբրև ականատես գրում է. «Ի ժամանակս բռնակալութեան Դենացուց՝ յորում վաղ ուրեմն բարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց ի

⁴² Л. П. Смирнова, с. 199.

⁴³ Մանրամասն տես՝ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., 1975, Ալեքսան Հակոբյան, Խաչեն-Խոխանաբերդ ամրոցը և նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում (քննական ակնարկ). - «Հանդես ամսօրեայ», 2010, թիվ 1-12, էջ 72-170:

⁴⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, Եր., 1988, էջ 242-243:

⁴⁵ Տես «Բագմավէպ», 1848, էջ 117, 243, Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրութեամբ Խ. Թորոսյանի, Եր., 1975, էջ 548, ծան. 32:

⁴⁶ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ V, էջ 199:

⁴⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 358:

⁴⁸ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Եր., 1950, էջ 84:

սպառսպուռ, և անտերունջք շրջէին մնացորդք իշխանաց, որ ընդ բնաւ աշխարհս վարատեալք՝ ոչ հնազանդելով միմեանց, մանաւանդ այնոքիկ, որ բնակեալ էին յամուրս աշխարհին Արցախայ»⁴⁹:

Հայոց Արևելից կողմերի Աղվանք անվանումը լոկ աշխարհագրական իմաստ ունենալը, Հայաստանի մաս կազմելն ու հայաբնակ լինելը քանիցս ուղղակիորեն փաստում է Մատթեոս Ուռհայեցին: XI դ. երկրորդ կեսին, XII դ. առաջին կեսում ապրած այդ հեղինակը խիստ արժեքավոր ու վստահելի տեղեկություններ է հաղորդում, քանի որ նրա «Ժամանակագրությունը» նվիրված է իր ապրած ու դրան անմիջականորեն նախորդած ժամանակաշրջանի (952-1136/1137 թթ.) իրադարձություններին: Անդրադառնալով Տաշիր-Չորագետի Կյուրիկյան թագավորության գահակալ Կյուրիկե Բ-ի օգնությամբ Շիրակի արքեպիսկոպոս Բարսեղին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս օծելու հետ կապված անցքերին, Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Ի յամի ՇԼ (1081 – Ա. Շ.) ... տէր Բարսեղ, յարուցեալ գնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի՝ ի Լօռէ քաղաք առ թագաւորն Հայոց Կիւրիկէ՝ որդի Անհողիմին Դաւթի»⁵⁰: Այնուհետև անդրադառնալով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռին տիրանալու համար մղվող պայքարի արդյունքում երկրում առաջացած խռովահույզ վիճակին, նա նկատում է. «Արդ այս ամենայն խռովութեանցս և հանդէս բարկութեանս ոչ կարաց մտանել յաշխարհն Աղուանից, որ ասի՝ Խորին աշխարհ Հայոց»⁵¹: Մատթեոս Ուռհայեցու այսօրինակ վկայությունները բերվածներով չեն սահմանափակվում⁵²: Սակայն չերկարաբանելու համար բավարարվենք դրանցով՝ հավելելով միայն, որ ադրբեջանական «պատմագիտության» մեջ Մատթեոս Ուռհայեցին ոչ պատահաբար անտեսված հեղինակ է:

Սա է պատմական իրողությունը, որը Սեհթինն ու իր օգնականները տառաջիորեն ոտնատակ են տվել՝ հույսը դնելով ընթերցողի անտեղյակության ու դյուրահավատության վրա:

5. Հայոց գիտամշակութային ժառանգության կողոպուտը

Ադրբեջանական «պատմագիտությունն» ի սկզբանե զբաղվել և այսօր էլ զբաղված է հայ ժողովրդի հարուստ գիտամշակութային ժառանգության կողոպուտով: Դա մասնավորապես դրսևորվում է ինչպես Հայոց Արևելից կողմերը՝ Ուտիքն ու Արցախը, այնպես էլ այդ նահանգներում ծնված կամ գործած հայ գիտության ու մշակույթի անխտիր բոլոր ականավոր գործիչներին աղվան հայտարարելու և նրանց ստեղծագործական ժառանգության սեփականման տեսքով: Դե ինչ, եթե բարձրարժեք մշակույթ չունենալու պատճառով տառապում են թերարժեքության բարդույթով, ապա մնում է այն «արարել»՝ ուրիշինը յուրացնելով: Եվ եթե դա ժամանակին արվում էր սրով, ապա այժմ՝ գրչով: Ասվածի հաշվառմամբ պետք է «գոհ լինենք», որ մեհթիկյան կեղծարարները բավարարվել են միայն Մովսես Կաղանկատվացիով և Կիրակոս Գանձակեցիով:

Հայ միջնադարյան գիտամշակութային ժառանգությանը փոքրիշատե ծանոթ ամեն ոք գիտի, որ այն արարողները հնարավորինս խուսափում էին իրենց կենսագրականին անդրադառնալուց կամ էլ ազգությունը նշելուց: Դա բացատրվում է նրանով, որ համաձայն ազգության միջնադարյան ըմբռնման՝ էթնիկ պատկանելությունը ստորադասվում էր դավանանքին, ինչի վառ վկայությունն է ազգության սահմանումը Գրիգոր Տաթևացու կողմից⁵³: Այս առումով Մովսես Կաղանկատվացին բացառություն չէ, ուստի բավարարվել է միայն իր ծննդավայրը մատնանշելով «գեղջն մեծի կողմանն Կաղանկատուաց, որ է ի նմին յՈւտի գաւառի, յորմէ և ես»⁵⁴: Հենց սա է, ի շարս ադրբեջանական այլ կեղծարարների, մեհթիկյան խմբին «հիմք» ծառայել այս նշանավոր հայ պատմիչին «աղվան» դարձնելու համար: Այժմ տեսնենք, թե որքանով էր Ուտիքն «աղվանական» և «աղվաններով» էր արդյոք բնակեցված:

⁴⁹ «Հայոց նոր վկաները, (1155-1843)», աշխատասիրութեամբ Յ. Մանանդեանի և Գ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23:

⁵⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 221:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 3-4, 17, 80-82, 231:

⁵³ Տե՛ս Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 552:

⁵⁴ Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 137:

Բանն այն է, որ 428 թվականին Արշակունյաց հայոց թագավորությունը մարզպանության վերածելուց հետո Սասանյանները Մեծ Հայքի մեջ մտնող Ուտիք նահանգի մի մասը, այդ թվում նրա Առան-Ռոտ գավառը, միացրին այսպես կոչված՝ Աղվանից մարզպանությանը, որը պարսիկները կոչում էին Առանի, այսինքն՝ դաշտի մարզպանություն: Որոշ ժամանակ անց՝ V դ. երկրորդ կեսին, երբ Աղվանից մարզպանի նստավայրը դարձավ Առան-Ռոտ գավառում կառուցված հայկական Պարտավ քաղաքը, մարզպանի համար տնտեսական հիմք ստեղծելու նպատակով Առան-Ռոտից առանձնացվեց մի հատված, որն ստացավ Ուտի-Առանձնակ անվանումը և կազմեց Ուտիքի ութերորդ գավառը: Հենց այստեղ՝ Պարտավից արևմուտք, Թարթառ գետի հովտում էր գտնվում Մովսես Կաղանկատվացու ծննդավայր Կաղանկատույք գյուղը:

Ուտիքն ի սկզբանե Երվանդականների հայկական պետությանը մաս կազմելու և հայաբնակ լինելու իրողությունը փաստում է պատմահայր Մովսես Խորենացին: Նա մեջ է բերում իրական հիմքեր ունեցող մի գրույց, ըստ որի՝ «հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն (իմա՛ քաջ զորականը – Ա. Շ.) ի Տուհաց գաւառէն... կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի»⁵⁵ և անմիջապես մեկնաբանում. «Այս Երուանդ՝ առաջինն է, սակաւակեացն, որ ի Հայկազանց, զորոյ զքորն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինեաց գաւանս զայս (իմա՛ Վարդգեսավանը=Վաղարշապատը - Ա. Շ.)»⁵⁶: Տուհաց գավառն Ուտիքի Տուս-քուստակ=Տավուս, Տավուշ գավառն է: Դրանից հետևում է, որ Ուտիքի տարածքն ի սկզբանե՝ Ք. ա. VI դ. սկզբներից, եղել է Երվանդ Սակավակյացի ստեղծած Երվանդական հայոց թագավորության կազմի մեջ՝ լինելով հայաբնակ և հայախոս:

Անդրադառնալով Արտաշեսյան հարստության հիմնադիր Արտաշես Ա-ի կողմից Երվանդական արքայատոհմի վերջին ներկայացուցիչ Երվանդ Դ Վերջինի գահազրկման հետ կապված անցքերին՝ Մովսես Խորենացին պատմում է, որ իր դայակ Սմբատի հետ զորքով Արտաշեսի Հայաստան մտնելու լուրը Երվանդն առնում է «յուտեացուց գաւառին»⁵⁷, որտեղ ձմեռել էր, ինչը հետևում է Մովսես Խորենացու «Եւ էին աւուրք զարնայնոյ»⁵⁸ հաղորդումից: Նրանց դիմագրավելու համար զորք հավաքելու նպատակով Երվանդը «եթող անդէն (Ուտիքում -Ա. Շ.) զբազումս ի նախարարացն կողմնապահս, և ինքն գնաց ի քաղաքն իւր (Երվանդաշատ - Ա. Շ.) փութանակի»⁵⁹: Սմբատը, որին հայտնի էր, թե Երվանդը որտեղ է ձմեռում, իր հերթին, «հանդերձ մանկամբն Արտաշիսիւ ածապարէր հասանել ի սահմանս Ուտեացուց: Ընդ առաջ նորա ելին զօրք այնր կողմանն, նա և նախարարքն զորս եթող Երուանդ: Ջայն իբրև լուան այլ նախարարքն Հայոց՝ լուծանէին լբանէին և զատչել Երուանդայ խորհէին»⁶⁰:

Այսպիսով, Պատմահայրը հստակորեն մատնանշում է, որ Ուտիքն ի սկզբանե մտել է հայոց պետության կազմի մեջ, եղել Երվանդականների ձմեռանոցը և հայաբնակ լինելով՝ կառավարվել է հայ նախարարների կողմից: Պատմահայրը մեկ այլ առիթով հայտնում է, որ հայոց լեզվի եզերքում, այսինքն՝ Ուտիքում և Արցախում, փաստորեն՝ մինչև Կուր գետ, բնակչությունը եղել է հայկական ու հայախոս⁶¹:

Ուտիքն ավանդաբար Հայոց թագավորների ձմեռանոց լինելը վկայում է նաև Ագաթանգեղոսը, նշելով, որ Անակ Պարթևը Խոսրով Ա-ին հանդիպել է «յուտի գաւառի, ի Խաղխաղ քաղաքի, ի ձմերոցս արքայութեանն Հայոց»⁶²: Իսկ թե պատմության աղբյուրանկան կեղծարարներին թվում է, թե Ուտի-Առանձնակի տեղաբնիկ հայերը, այդ թվում՝ Մովսես Կաղանկատվացու նախնիները, այն Աղվանից մարզպանության մեջ մտցվելուց հետո, ասես կախարդական փայտիկի օգնությամբ, աղվան (իրենց հասկացությամբ՝ աղբրեջանցի) են դարձել, ապա չարաչար սխալվում են: Նրանք ուզեն, թե չուզեն, Մովսես Կաղանկատվացին

⁵⁵ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1991, էջ 199:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 169:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 170:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 112-113:

⁶² Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1909, էջ 21:

հայ է ոչ միայն ազգությամբ, այլև մայր հայրենիքի ու ժողովրդի նկատմամբ տածած սիրով և մայրենի լեզվի ու պատմության փայլուն իմացությամբ⁶³: Եվ, վերջապես, այս պատմիչին հայ գիտի նրան «Կաղանկատվացի» կոչած Կիրակոս Գանձակեցին՝ հայ մատենագրությանը քաջածանոթ մի անձնավորություն: Անդրադառնալով իրեն նախորդած հայ պատմիչներին, նա դրանց շարքում հիշատակում է նաև Մովսես Կաղանկատվացուն. «Իսկ հայոց ազգի պատմագիրը յուրվք ցուցին աշխատութիւն... Եւ Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմագիր Աղուանից»⁶⁴: Այսպիսով, նա Մովսես Կաղանկատվացուն համարում է Հայաստանի Աղվանից, այսինքն՝ դաշտի երկրամասի հայ պատմագիր: Ինչպես Թովմա Արծրունին է գրել Վասպուրականի, իսկ Ստեփանոս Օրբելյանը՝ Սյունիքի պատմությունը, այնպես էլ Մովսես Կաղանկատվացին շարահարել է աշխարհագրորեն հայոց Աղվանք կոչված՝ Հայոց Արևելից կողմերի պատմությունը:

Ի տարբերություն Մովսես Կաղանկատվացու, Կիրակոս Գանձակեցին ասես իր «աղվանացվելը» կանխազգալով՝ բազմիցս հիշատակել է, որ հայ է: Եվ դա այն դեպքում, երբ թվում է, թե դրա կարիքն ամենևին չի եղել, քանզի նրա կենսագրությունն ու ստեղծագործական ժառանգությունը ներծծված են մայր ժողովրդի, հայրենիքի ու հավատքի նկատմամբ անմնացորդ սիրով: Սեհիկյան կեղծիքը ջրի երես հանելու համար բավական է վկայակոչել թեկուզ Կիրակոս Գանձակեցու գլխավոր երկի՝ «Հայոց պատմության» առաջաբանը, որում նա հետևողականորեն օգտագործում է «Հայոց աշխարհիս», «աշխարհիս Հայոց», «հայոց ազգիս», «ազգիս հայոց» արտահայտությունները⁶⁵: Պատմիչն այդ արտահայտություններն իր երկում օգտագործում է մինչև վերջ և անգամ դրա մի գլխի վերնագրում՝ «Վասն աւերածոյ աշխարհիս Հայոց և Վրաց ի նոյն զօրաց»⁶⁶:

Բացի այդ, նկարագրելով իր «Հայոց պատմությունը» սկսելու ժամանակ՝ 1241 թվականին, մոնղոլական տիրապետության պատճառով Հայաստանին և հայ ժողովրդին բաժին ընկած ծանր կացությունը, Կիրակոս Գանձակեցին նախ շեշտել է՝ «զի զոր գուշակեց այրն աստուծոյ սուրբն Ներսէս վասն ազգին նետողաց և աւերման աշխարհիս Հայոց, յայժմ կատարեցաւ յազգէ, որ թաթարն կոչի»⁶⁷: Ապա կսկիծով նկատել է. «Բայց յուրաքանչիւր ոք յառաջին աշխատասիրացն (իրեն նախորդած հայ պատմիչների - Ա. Շ.) եգիտ տեղի ինչ բուռն հարկանելոյ, կամ թագաւոր երևելի և կամ նահապետութիւնք ազգաց յայտնի: Իսկ մեր յայսմ յամենայնէ թափուր եղեալ. զի թագաւորութիւնն վաղ ուրեմն բարձեալ՝ Արշակունին և Բագրատունին և իշխանք ոչ ուրեք երևեալ Հայկազնի, բայց թէ ուրեք ուրեք ղողեալք և թաքուցեալք յօտար աշխարհի»⁶⁸: Մի՞թե աղվան հեղինակն իրեն հայ կհամարեր, իսկ Հայոց աշխարհն իր հայրենիքը, ցավ հայտնելով հայ Արշակունյաց և Բագրատունյաց թագավորությունների անկման, հայ ժողովրդի ողբալի վիճակի և հայկազն իշխանների՝ օտար աշխարհներում թաքնվելու համար:

Կիրակոս Գանձակեցուն աղվան հռչակելու հիմքը ևս նրա հորինված «ծննդավայրն» է. իբր՝ նա ծնվել է Գանձակ քաղաքում: Իրականում այս մականունը պատմիչին սխալմամբ տվել է նրա «Հայոց պատմության» (Մոսկվա, 1858) առաջին հրատարակիչ Վ. Տեր-Յովհաննիսյանը, ինչը և քաղաքացիություն է ստացել: Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ ինքը «յաշխարհէն Գանձակայ»⁶⁹ է, այսինքն՝ Արցախի Փառիսոս գավառից է և իր երկում ոչ մի քաղաքի ու նրա բնակիչների մասին այնպիսի արգահատանքով չի խոսում, որքան Գանձակի-⁷⁰: Նա բավարարվել է միայն իր Կիրակոս անունը հիշատակելով⁷¹:

⁶³ Ավելի մանրամասն տես Ա. Ս. Мнацаканян, П. Севак, По поводу книги З. Бунятова “Азербайджан в VII-IX вв. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, No 1, А. А. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ер., 1987, Г. С. Свазян, История страны Алуанк (с древнейших времен до VIII в.), Е., 2009, և ուրիշներ:

⁶⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 6-7:

⁶⁵ Տես նույն տեղում, էջ 6, 7, 9:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 237:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 116:

⁷⁰ Տես նույն տեղում, էջ 135:

Ի դեպ, սկսած 1930-ական թվականներից, ադրբեջանցիների անվանադիր Ի. Ստալինի կամքով «գտարյուն ադրբեջանցի» է հայտարարվել նաև պարսկական պոեզիայի գագաթներից մեկը՝ Նիզամին⁷²: Դա Ադրբեջանում ոչ միայն ընդունվել է, այլև այժմ իբրև անառարկելի ճշմարտություն է ներկայացվում, և Նիզամին դիտվում է իբրև ադրբեջանական «հնագույն մշակույթի» խորհրդանիշ: Եթե թուրքերին ուխտադրուժ, խոստումնազանց, կողոպտիչ ու այլ բացասական բնորոշումներով բնութագրող, իր ղփչաղուհի կնոջից ունեցած որդուն «իմ թուրքի զավակ» անվանող, պարսիկ հայր ու քրդուհի մայր ունեցած և պարսկերեն ստեղծագործած բանաստեղծը⁷³ ադրբեջանցի (թուրք) է համարվում, ապա Գանձակն ու Գանձակցիներին ատող Կիրակոս Գանձակեցին ինչու՞ չպիտի «աղվան» հռչակվի: Ի դեպ, նույն «հաջողությամբ» ադրբեջանցի են հռչակվել նաև Խաբանին ու Ֆալաբին:

6. «Ադրբեջան» քաղաքական ու աշխարհագրական հասկացությունների նենգափոխումը

Մեծիկն ու իր օգնականները բացահայտորեն ստում են՝ պնդելով, թե իբր՝ Ղարաբաղն «Ալբանական ինքնուրույն թագավորության անկումից հետո «Ադրբեջան» աշխարհագրական ու քաղաքական հասկացության մաս լինելով, մտել է Սաջյանների ադրբեջանական պետության մեջ, X դ. Սալարյանների պետության մեջ, XI-XII դդ. եղել է Շադադյանների պետության մասը, XII-XIII դդ. Ղարաբաղը (Արցախը – Ա. Շ.) կազմել է Աթաբեկներ-Իլդենիզյանների (իմա՝ Ելտկուզյանների – Ա. Շ.) ադրբեջանական պետության մասը»⁷⁴: Այս տողերում որևէ ճիշտ միտք փնտրելը հավասարազոր է մութ սենյակում այնտեղ չգտնվող սև կատու որոնելուն: Իրականում «Ադրբեջան» և «Ղարաբաղ» աշխարհագրական հասկացություններն ի հայտ են եկել Աղվանից թագավորության անկումից դարեր անց⁷⁵: Ինչ վերաբերում է «Ադրբեջան» քաղաքական հասկացությանը, ապա այն մոզոնվել է 1918 թ. մայիսին:

Հայաստանում 450-451 թթ. տեղի ունեցած հակապարսկական հուժկու ապստամբությունից հետո, Հայոց մարզպանությունը թուլացնելու միտումով Սասանյաններն Արցախը ևս նրանից անջատելով, մտցրել են ոչ թե Աղվանից պետության, այլ մարզպանության մեջ: Բացի այդ «Սաջյաններն ու Սալարյանները ոչ թե ադրբեջանական, այլ իրանական տարրի պետական կազմավորումներ էին: Շադադյանները քուրդ էին»⁷⁶: Արցախը XII-XIII դարերում, այսինքն՝ 200 տարի «Աթաբեկներ-Իլդենիզյանների ադրբեջանական պետության» մաս չի կազմել, քանի որ նախ՝ այն ադրբեջանական չի եղել, այլ սելջուկյան և ապա, կիսանկախ կամ անկախ գոյատևել է ընդամենը 86 տարի՝ 1139-1225 թթ.: Արցախը, չնայած Ելտկուզյանների համառ ջանքերին, նրանց այդպես էլ չի ենթարկվել: Դա փաստում է նաև վերոհիշյալ պարսկալեզու Անանուն հեղինակը՝ հրճվանքով պատմելով հայկական այդ երկրամասի վրա Ելտկուզյան հրոսակների 1214/15 թ. կատարած հերթական արշավանքի մասին, մինչ այդ շեշտելով, որ խաչենցիները (արցախցիները) արբազներին (վրացիներին) չեն ենթարկվում⁷⁷: Եթե Արցախը Ելտկուզյաններին ենթարկվեր, ապա պարսկալեզու Անանուն հեղինակը ինչու՞ պետք է շեշտեր խաչենցիների՝ վրացիներին նույնպես չենթարկվելու փաստը:

7. Տեղանվանագիտական ասպատակությունները

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10, 249, 339: Տե՛ս նաև К. А. Мелик-Оганджаян, Историко-литературная концепция З. Буниятова. – «Вестник архивов Армении», 1968, No 2, сс. 182-183, 188-189.

⁷² Այս մասին մանրամասն տե՛ս Արմանուշ Կոզոնյան, Մշակութային կողոպուտ կամ պատասխան Արիֆ Հաջիկին. – «Գրական թերթ», 23 նոյեմբերի, 1989:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁴ Рамиз Мехтиев, с. 15.

⁷⁵ Ղարաբաղ տեղանունը XIV դարում առաջացած լինելու մասին տե՛ս “К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении”, с. 38.

⁷⁶ Բ. Հ. Հարությունյան, էջ 17:

⁷⁷ Տե՛ս Л. П. Смирнова, с. 199.

Մեհթիկյան «տեղանվանագետները» վրդովված պնդում են, որ «նախկին ադրբեջանական (հենց ադրբեջանական!) «Իրևանի խանություն» հարյուրավոր տեղանուններ խորհրդային տարիներին վերանվանվել են հայկական անուններով, նպատակ ունենալով ոչնչացնել այդ հողերում բնակված ադրբեջանական թյուրքերի հետքերը: Տեղանուններ, որոնք մեր լեզվում նշանակություն ունեն, իսկ հայերենում ոչինչ չեն նշանակում»⁷⁸:

Նախ՝ քաջ հայտնի է, որ ցանկացած վաչկատուն, այդ թվում՝ թյուրքը, մշտական բնակավայր չունի: Քոչվորի բնակատեղին այնտեղ է, որտեղ նրա գոյության կարևոր միջոց ոչխարի արոտավայրն է: Եթե այդպես չլիներ, ապա Մեհթիկը եթե, իրոք, ադրբեջանական թյուրք է, ինչը խիստ կասկածելի է, այսօր կապրեր ոչ թե Բաքվում, այլ Թուրանում, ոչխարներ կարածեցներ և ձեռքի հետ էլ կգբաղվեր ոչ թե հայ ժողովրդի պատմության ու մշակույթի, այլ հարևան ցեղի ոչխարների ու ձիերի կողոպուտով: Դա իմիջիայլոց: Բացի այդ, հայկական բնակավայրերի թյուրքական անվանումները բնավ դրանց անպայման թյուրքաբնակ լինելու գրավականը չեն: Քիչ չէին դեպքերը, երբ եկվող թյուրքերը, հայկական բնակավայրի բնակչությանը տեղահանելով, իսկ ավելի հաճախ ոչնչացնելով, այն ծառայեցնում էին իբրև ձմեռանոց կամ ամառանոց և, ի վերջո, հաստատվում այդտեղ: Հայկական տարածքների զավթմանը հետևում էր դրանց տեղանունների թյուրքացում-յուրացումը: Դա հաճախ կատարվում էր կամ տեղանունների սխալ թարգմանությամբ, կամ տառադարձում-աղավաղմամբ, կամ էլ միայն քոչվորի պարզունակ մտածողությանը հարիր ծիծաղաշարժ որևէ վերանվանակոչմամբ: Ասվածի ապացույցներից է Բաբկեն Հարությունյանի վկայաբերած՝ Դոնգուզլու=Խոզիչեն վերանվանված հայկական Դոնկույս=Գետակոլմ գյուղի օրինակը⁷⁹, ինչը թյուրքացված հայկական տեղանունների ծիծաղաշարժ վերանվանման վկայություններից մեկն է: Իսկ ինչ վերաբերում է հայկական հողերում ապրած ադրբեջանական թյուրքերի հետքերը վերացնելու հետ կապված՝ մեհթիկյան կեղծարարների և վերջերս Իլհամ Ալիևի հայտնած մտավախությանը⁸⁰, ապա նրանք կարող են հանգիստ լինել. թյուրքերն, ի թիվս այլ ոճրագործությունների, հայոց այնքան ճարտարապետական կոթողներ են ոչնչացրել կամ ավերել, որ դրանք անհնար է վերականգնել, այսինքն՝ թյուրքական հետքերը ջնջել:

Բերենք մեհթիկյան «տեղանվանագետների» թվարկած «ադրբեջանական տեղանուններից» Ղարաքիլիսայի (Սիսիան) օրինակը: Սիսիան տեղանվան գոյությունը մեր տարածքում թյուրքերի հայտնվելուց դարեր առաջ փաստել են հայկական սկզբնաղբյուրները: Եվ քանի որ Մեհթիկն ու իր օգնականները հասկանալի պատճառներով դրանց չեն վստահում, դիմենք չեզոք վրացական սկզբնաղբյուրին: Անդրադառնալով Ջաքարյանների 1207 թ. Անիից Արդաբիլ կատարած արշավանքին, վրաց պատմիչը գրում է. «Հավաքվեցին Անիում ու շարժվեցին դեպի Արդավիլ: Անցան Գեղարքունը (իմա՝ Գեղարքունիքը – Ա. Շ.) և իջան Սիսիան, անցան Խուղափիրիդի (իմա՝ Խուղափիրիդի – Ա. Շ.) կամրջով և ուղղվեցին Արդավիլ»⁸¹: Այստեղ խոսքը վերաբերում է մեհթիկյան «տեղանվանագետների» վրդովմունքը հարուցած Ղարաքիլիսա-Սիսիանին, քանզի Անիից Գեղարքունիքի վրայով և Խուղափիրիդի կամրջով Արդաբիլ կարելի է գնալ միայն Սիսիանով: Նաև նկատենք, որ պարսկա-արաբական աղբյուրներում այդ նահանգը հիշատակվում է Սիսաջան, Սիսահան, բայց ոչ երբեք թյուրքադիր՝ Ղարաքիլիսա (Սև եկեղեցի) անիմաստ անվամբ: Իսկ ընդհանրապես թափառական թուրքին հանդիպած «ղարաքիլիսաների» շարքն այնքան երկար է, որ դրանց թվարկումն անգամ անիմաստ է, որովհետև քոչվորականը նկատել ու արձանագրել է ոչ թե հայկական այս կամ այն բնակավայրի անունը, այլ սոսկ՝ նրա եկեղեցու քարերի գույնը: Նման իմացական դալտոնիզմը լոկ վկայում էր նրա եկվորության ու տվյալ մշակութային միջավայրին օտար լինելու մասին:

Սի քանի խոսք էլ նվիրենք իբր՝ Նոյի ժամանակների հետ կապվող՝ «հին հայկական» տեղանունների մասին հայերի կեղծ տարեգրություններ հնարելու շուրջ մեհթիկյան «ամբաստանությանը»⁸²: Ով ով, բայց մեհթիկյան կեղծարարները, եթե ամոթի կաթիլ ունենան, ապա Նոյի մասին ոչ միայն չպետք է խոսեն, այլև այդ անունը լսելիս՝ կարմրեն: Բան այն է, որ դեռ

⁷⁸ Рамиз Мехтиев, с. 11.

⁷⁹ Տե՛ս Բ. Հ. Հարությունյան, էջ 11:

⁸⁰ Տե՛ս <http://ru.president.az/articles/2041>.

⁸¹ Մանրամասն տե՛ս Բ. Կ. Կյակնաձե, Очерки по источниковедению истории Грузии, Тбилиси, 1980, с. 74-75.

⁸² Տե՛ս Բամիզ Մեհտիև, с. 11.

1980-ական թվականներին ադրբեջանական «նոյագետներն» ամենայն լրջությամբ պնդում էին Նոյի գտարյուն ադրբեջանցի լինելը, իսկ նրա տապանն ըստ իրենց ի սկզբանե՝ թյուրքաբնակ Նախիջևանում իջնելը: Ինչ վերաբերում է Լվովն Առյուծ վերանվանելու շուրջ մեհօթկյան տափակ հուճորին, ապա դա խելքին ավելի մոտ կլիներ, քան Դոնկույսը՝ Դոնդուզլու վերանվանելը:

8. Ուտիքի ուշ միջնադարյան պատմության նենգափոխումը

Իսկ այժմ անդրադառնանք ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության Ղազախի, Թովուզի ու Գետաբեկի շրջանների, այն է՝ Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Աղուէ (Աղստև), Տավուշ և Գարդման գավառների թյուրք-ադրբեջանցիների «տեղաբնիկությանը»: Այդ «տեղաբնիկներն» իրականում, ըստ թուրքական և այլ սկզբնաղբյուրների, պատկանում են Թուրանից Սեբաստիայի շրջակայք հասած, իսկ այնտեղից Շիրազ տեղափոխված թյուրք-ղզլբաշական ղազախլու (ղազախլար, ղազախի) և շամսադինլու ցեղերին: Դրանց վերոհիշյալ հայկական գավառներում վերաբնակեցրել է Սեֆյան շահ Իսմայիլը XVI դ. առաջին քառորդում: Հայկական տարածքներում բնակեցնելով այդ և մի շարք այլ ղզլբաշական շիա ցեղերի, նա նպատակ ուներ օսմանյան սուլթանի թուրքերի դեմ մղվող պայքարում հուսալի թիկունք ստեղծել: Նույն խնդրին էր հետամուտ նաև Ղազախի և Շամշադինի խանությունների ստեղծումը Իսմայիլի հաջորդ Թահմազ I-ի կողմից: Սակայն դա Սեֆյաններին չհաջողվեց, քանզի այդ ցեղերին հետաքրքրում էր միայն ու միայն սեփական շահը: Երբ հարկ էր լինում, նրանք փոխում էին տիրոջը:

Աղուէն (Աղստևը), Տավուշն ու Գարդմանն իբրև ժառանգական ուլթա ստանալուց հետո ղազախլուներն ու շամսադինլուները ձեռնամուխ եղան դրանց անվանումների թյուրքացմանը: Աղուէն վերանվանվեց Ղազախլու, իսկ Տավուշն ու Գարդմանը՝ Շամսադինլու: Այդ գավառների հայկական բուն տեղանուններն աննշան բացառություններով թյուրքացվեցին: Մեծ չափեր ընդունեցին տեղաբնիկ հայերի տնտեսական կեղեքումն ու արտամղումը, ինչպես նաև բռնի մահմեդականացմամբ՝ թյուրքացումը կամ պարզապես ոչնչացումը: Արդյունքում հայ բնակչության թվաքանակն աղետալի նվազեց, իսկ եկվորներին աճեց: Ասվածը հաստատվում է ժամանակի ոչ միայն հայկական, այլև օտար սկզբնաղբյուրներով: Այսպես, օրինակ՝ Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի Տավուշ գյուղում («ի յերկիրս Տայուշ, ի գեաւղս, որ կոչի Թաւուշ») 1645 թ. արտագրված ավետարանի հիշատակարանում Եսայի գրիչը նշում է. «բռնացաւ անաւրեճութեան չարիք ի վերայ մեր ի հենէ Պարսից, լուծ ծառայութեան նոցա հարկանելով և տանջելով սոխպեն դարձուցանել ի մոլոր յաւրէնս իւրեանց»⁸³: Եսայի գրչի այս խոսքերի հաստատումն է Ղազախի, Թովուզի ու Գետաբեկի շրջաններում «քիլինջ» (այսինքն՝ սրով) բռնի մահմեդականացվածների մեծ թիվը:

Հետագայում՝ XVIII դ. երկրորդ կեսին, Ադրբեջանի Հանրապետության Ղազախի ու Շամշադինի խանությունները վասալական կախման մեջ ընկան Քարթլիի ու Կախեթի թագավոր Հերակլ II-ից, իսկ 1801 թ. Արևելյան Վրաստանի հետ միասին միացվեցին Ռուսաստանյան կայսրությանը⁸⁴: Դա կանխեց այդ խանությունների լիակատար հայաթափումը, ինչի ապացույցն են Հերակլ II-ի հրամանով 1770 թ. անցկացված վիճակագրության տվյալները: 1770 թ. ապրիլի 5-ով թվագրված մի վիճակագրական պաշտոնական փաստաթղթում կարդում ենք. «Ղազախը մի ամբողջ խանություն է, և այստեղի բնակիչներից (այսինքն՝ հայերից - Ա. Շ.) շատերը ցիրուցան են եղել ուրիշ երկրներում, և այժմ Ղազախում ադրբեջանցիները (թյուրքերը-Ա.Շ.) 3000 են և հայերը 1200 [ծուխ]: Շամշադինը մի ամբողջ խանություն է. այստեղ ապրում են ադրբեջանցիներ (թյուրքեր-Ա.Շ.) 2200, հայեր ևս կան՝ 1200 [ծուխ]»⁸⁵: Նմանատիպ այլ սկզբնաղբյուրները շատ են, սակայն բերվածներն էլ բավարար են ի ցույց դնելու պատմական իրողությունը:

9. Վերջապես ովքե՞ր են ադրբեջանցիները

⁸³ Ժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ, կազմեց Վազգեն Հակոբյան, Եր., 1984, էջ 182:

⁸⁴ Տե՛ս Ի. Ս. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-XIX вв., Л., 1949, с. 134.

⁸⁵ Լ. Մելիքետբ Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Եր., 1955, էջ 157:

Մեհթիևն ու նրա օգնականներն արժարժել են նաև ադրբեջանական ժողովրդի կազմավորման հարցը: Ի սեր արդարության պետք է խոստովանենք, որ այդ հարցում պատմության նենգափոխման ադրբեջանական չափանիշներով իրականացվող կեղծարարությունը «չափավոր» է, որովհետև «ժողովուրդ» և «ազգ» հասկացությունների կանխամտածված նույնացմամբ՝ ադրբեջանցիների «կենսաբանական» նախնիներին «համեստորեն» ընդամենը 1000 տարվա ժառանգություն է վերագրվել⁸⁶: Համեմատության համար նկատենք, որ Ադրբեջանի պատմության դպրոցական դասագրքերում ադրբեջանցիների նախնիներին կապելով «թյուրքալեզու ցեղեր» հռչակված շուներների հետ, նրանց 8-9 հազար տարվա «վաղեմություն» է շնորհվել⁸⁷: Մեհթիևյան «չափավորությունը» կարելի է բացատրել երկու հանգամանքով. կամ Ադրբեջանում «սոցմրցության» վերածված պատմաշինարարության թոհուբոհում աջ ձեռքը չգիտի, թե ձախն ինչ է անում, կամ էլ հաշվի է առնվել ադրբեջանցիների նախնիներին շուներների հետ աղերսելու զավեշտին ռուսական գիտական լուրջ շրջանակների՝ սպանիչ սարկազմով համեմված վերջին անդրադարձը⁸⁸:

Ոչ պատահաբար՝ հավասարության նշան դնելով «ժողովուրդ» և «ազգ» հասկացությունների միջև, մեհթիևյան նենգափոխողներն իրականում փորձել են շրջանցել հայատյաց Ի. Ստալինի՝ ադրբեջանցիների անվանադիր լինելու փաստը: Նրանք պնդում են, որ ազգը կուսակցական գործչի գրչի հասարակ շարժումով ստեղծվել չի կարող⁸⁹, մոռանալով, որ «ժողովուրդների հայրը» ոչ թե ադրբեջանական խառնածին ազգն է ստեղծել, այլ թյուրք-օղուզների՝ կովկասյան թաթարներ կամ պարզապես թյուրքեր կոչվող հատվածին հեռահար նպատակներով «ադրբեջանցի» գողացված անվանումն է տվել: Ուստի անիմաստ է պնդել, թե իբր՝ նույն ժողովրդի նախքան 1930-ական թվականները և դրանից հետո ծնված սերունդներին չի կարելի երկու տարբեր էթնիկ պատկանելություն «վերագրել»⁹⁰: Ի վերջո, այդ սերունդներն անգամ՝ մինչև 1990-ական թվականներն իրենց ազգությամբ ո՛չ ադրբեջանցի էին համարում և ո՛չ էլ ադրբեջանական թյուրք: Նրանք իրենց պարզապես մուսուլման էին կոչում, քանի որ «ինչ ազգից ես» հարցին սովորաբար պատասխանում էին՝ «ման մուսուլման ամ» («ես մուսուլման եմ»), ոչ թե՝ «ադրբեջանցի եմ» կամ «ադրբեջանական թյուրք եմ»: Դա փաստում է, որ ադրբեջանցիների համար էթնիկ պատկանելության բնորոշիչն առաջին հերթին ոչ թե անգո ազգությունն էր, այլ դավանած կրոնը, որը նրանց մեկ հանրության մեջ միավորող և համակեցության նորմեր սահմանող առաջին կարևոր գործոնն էր:

Երկրորդ կարևոր գործոնը խոսակցական թյուրքերենն էր, որը հաջողությամբ օգտագործվեց ինչպես նորաթուխ ադրբեջանցիներին մեկ էթնիկ հանրության մեջ համախմբելու, այնպես էլ Խորհրդային Ադրբեջանում տեղաբնիկ և եկվոր ազգային փոքրամասնությունների՝ ադրբեջանականացնելու, այսինքն՝ թյուրքացնելու համար: Վերջին հանգամանքը Խորհրդային Ադրբեջանի ստեղծումից քիչ անց՝ 1923 թ., հրաշալի կերպով գուշակած արևելագետ Վ. Խուդադովը գրել է. «Թյուրքական ծուլումն ընթանում է մեր աչքերի առաջ և մոտ է օրը, երբ անդրկովկասյան Ադրբեջանը բնակեցնող մի շարք ազգություններից միայն հիշողություն կմնա... Այդ ծուլումը թյուրքերեն պետական լեզվով անկախ Ադրբեջանական հանրապետության ստեղծումով կարող է միայն շահել»⁹¹: Որ Վ. Խուդադովը չէր սխալվել, նորերս փաստեց Իլիևը, հայտարարելով հետևյալը. «Մեր մայրենի ադրբեջանական լեզուն բացառիկ դեր խաղաց ադրբեջանական ժողովրդի ձևավորման, անկախ Ադրբեջանի ձևավորման մեջ»⁹²:

Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, Խորհրդային Ադրբեջանում ժողովրդագրական պատկերն անշեղորեն փոխվեց հօգուտ ադրբեջանցիների: Դա կատարվեց ինչպես տարբեր մեթոդներով այլազգիների ուժացման, այնպես էլ արտամղման միջոցով: Այսպես, եթե 1924 թ.

⁸⁶ Տե՛ս Рамиз Мехтиев, с. 9,

⁸⁷ Տե՛ս В. Алиев, И. Бабаев и др., История древнего мира. Уч. для 6-го класса, Баку, 2007, с. 59, 113, В. Алиев, Ю. Юсуфов, История Азербайджана, Уч. для 6-го класса, Баку, 2002, с. 55.

⁸⁸ Տե՛ս Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств, М., 2009, сс. 5, 24-27.

⁸⁹ Տե՛ս Рамиз Мехтиев, с. 9.

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ В. Худадов, Современный Азербайджан. – “Новый восток”, М., 1923, No 3, с. 171.

⁹² <http://ru.president.az/articles/2041>.

Ադրբեջանում թյուրքերի թիվը 1.241.758 էր, իսկ տեղաբնիկ լեզգիներինը՝ 109.333, ապա 1989 թ. այդ թվերը համապատասխանաբար կազմում էին 5.804.980 և 171.395: Այսինքն ադրբեջանցիների թիվն աճել էր ավելի քան 4, իսկ ծնելիության մակարդակով նրանց չզիջող լեզգիներինը՝ ընդամենը 1.6 անգամ: Հայերի թիվը 1924 թ. կազմել էր 295.262, 1979 թ.՝ 475.786, իսկ 1989 թ. սկսված բռնագաղթի հետևանքով իջել 390.505-ի: Միտումնավորության մեջ չմեղադրվելու համար համեմատենք հայերի ու ադրբեջանցիների ոչ թե 1924-1989 թթ., այլ 1924-1979 թթ. թվաքանակների աճը (1979 թ. վերջիններիս թիվը եղել է 4.708.832): Արդյունքում կպարզվի, որ այդ ընթացքում հայերն ավելացել են ընդամենը 1.6, իսկ ադրբեջանցիները՝ մոտ 4 անգամ⁹³: Ընդ որում, Ադրբեջանի գաղութի վերածված Լեռնային Ղարաբաղում 1924-1989 թթ. տեղաբնիկ հայության թիվը գործնականում չի ավելացել՝ համապատասխանաբար 142.470 և 145.500, մինչդեռ ադրբեջանցիների թիվն աճել է 4.5 անգամ⁹⁴: Հատկանշական է, որ եթե 1926 թ. մարդահամարի տվյալներով հայերը կազմել են Ադրբեջանի բնակչության 5.4%-ը, ապա 1989 թ.՝ ընդամենը 2.7%-ը⁹⁵: Իսկ եթե անդրադառնանք թալիշներին, ապա Ադրբեջանում ժողովուրդների բարեկամության մասին մեհիբեկյան պնդումների ստահոդությունն էլ ավելի ցայտուն կդրսևորվի:

Ադրբեջանի անկախացումն ադրբեջանական խառնածին ազգի ձևավորման համար առավել բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց: Եթե, օրինակ, 1989-1999 թթ. Ադրբեջանում ադրբեջանցիների թիվը տոկոսային հարաբերակցությամբ 82.7-ից հասել էր 90.6%-ի, ապա ազգային փոքրամասնությունների մոտ այդ ցուցանիշը կամ մնացել էր նույնը, կամ էլ ավելի էր իջել: Այս առումով որոշ բացառություն էին կազմում փոքրաքանակ թուրքերն ու քրդերը, ինչը ամենշան մեխանիկական աճի հետևանք էր⁹⁶: Ներկայումս ադրբեջանցիների հետագա համախմբմանն է ուղղորդված Ղարաբաղյան հիմնահարցի շուրջ այդ երկրում ծավալվող հակահայ անգուսպ հիստերիան, որի գլխավոր նպատակն իր էթնոմշակութային հոգեկերտվածքի հիմքում հակահայությունն ունեցող կառավարելի, զոմբիացված ազգի ձևավորումն է:

10. Մերօրյա իրադարձությունների նենգափոխումը

Մեհիբեկյան նենգափոխողները հայության նկատմամբ 1980-ական թվականների վերջերի - 1990-ական թվականների սկզբներին ադրբեջանական վանդալների գործադրած ցեղասպանության փաստերը քողարկելու նպատակով նույնպես փորձել են ապակողմնորոշել ընթերցողին: Այդ նպատակով՝ նրանք հայտարարում են, թե իբր հայերը «նախընտրում են լռել այն մասին, որ իրենք են կանգնած Կապանում, Մեղրիում, Ասկերանում, Գուգարքում ջարդերի ու սպանությունների հետևում, որոնց ընթացքում տուժել են Հայաստանի ադրբեջանական ազգության անհամեմատ ավելի շատ քաղաքացիներ, քան հայեր՝ ադրբեջանական քաղաքներում»⁹⁷: Այս զառանցանքում միայն մեկ ճիշտ միտք կա: Դա այն է, որ Ասկերանը ոչ թե Ադրբեջանում, այլ իրոք՝ Հայաստանում է գտնվում: Մեհիբեկյան զրպարտագրում նաև մեկ ճիշտ հռետորական հարց կա. «Գտնվե՞լ է արդյոք ադրբեջանցուն իր մոտ թաքցրած և հարևանի կյանքը փրկած Հայաստանի մի բնակիչ»⁹⁸: Պատասխանում ենք. ո՛չ, չի գտնվել, որովհետև ի տարբերություն Ադրբեջանի, Հայաստանում դրա անհրաժեշտությունը չի զգացվել: Եվ դա այն պարզ և իրենց իսկ քաջ հայտնի պատճառով, որ Հայաստանում որևէ ադրբեջանցու ոչ ոք անգամ խեթ չի նայել: Ինչ վերաբերում է մեհիբեկյան խմբի կողմից սուևզայիթյան ջարդարար է. Գրիգորյանին նպատակադիր կերպով զտարյուն հայ ներկայացնելու փաստին, ապա իրենց իսկ վկայակոչած «միութենական դատախազության նյութերում»⁹⁹ փաստագրված է, որ նրա մայրն ամուսնալուծված և որդուն հայատյացության ոգով դաստիարակած ադրբեջանուհի է: Այստեղ տեղին է հիշել հանճարեղ պարսիկ բանաստեղծ

⁹³ Տե՛ս Большая советская энциклопедия, т. I, М., 1926, с. 641, http://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Азербайджана.

⁹⁴ Տե՛ս Большая советская энциклопедия, т. I, էջ 641, Վ. Ե. Խոջաբեկյան, Արցախը փորձության ժամին, Եր., 1991, с. 66, 67:

⁹⁵ Տե՛ս Վ. Ե. Խոջաբեկյան, նշվ. աշխ., էջ 66, 67:

⁹⁶ Տե՛ս http://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Азербайджана.

⁹⁷ Տե՛ս Рамиз Мехтиев, с. 23.

⁹⁸ Նույն տեղում

⁹⁹ Նույն տեղում:

Նիզամու հետևյալ տողերը. «Անիծելով թուրքին, բերանը բացեց, /Թե թուրքն իր մորից խռովարար է ծնվում»¹⁰⁰:

Մեհթիևյան նենգափոխումների ուսուցողական սրբագրումները կարելի է շարունակել անվերջ: Սակայն քանի որ դրանց հեղինակներին քաջածանոթ ոչխարի մածունը ոչ թե սև է, այլ սպիտակ (ինչն ըստ էության փորձեցինք նրանց հասկացնել), ասվածն առայժմ բավարար համարենք: Այդուհանդերձ, ավելորդ չենք համարում փիլիսոփայից ադրբեջանական «պատմագիտության» ծանր հրետանու վերածված Ռ. Մեհթիևին ու նրա օգնականներին մատնացույց անել անհասկանալիորեն դեռևս ադրբեջանցի չհամարվող Սաադիի հետևյալ տողերը. «Վախենում եմ Քաաբա (Մեքքա) չհասնես ո՛վ արաբ, / Քանզի այն ճամփան, որ դու ես գնում, դեպի Թուրքեստան է տանում»:

Յ. Գ. Ադրբեջանի նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռամիզ Մեհթիևի կողմից էթիկա-յի տարրական նորմերի ոտնահարմամբ ՀՀ նախագահի՝ իբրև մարդու և պետական գործչի անուրանալի արժանիքներն ու մտավոր կարողությունները հանիրավի կասկածի տակ դնելը խոսում է ներքուստ արդեն Ղարաբաղի կորստի հետ հաշտված այդ ասունի անզոր կատա-ղության և պետական այրին անհրաժեշտ արժանիքներից իսպառ զուրկ լինելու մասին:

Summary

ONCE MORE ABOUT RAMIZ MEHTIEV'S "MASTERPIECE"

Artashes I. Shahnazaryan

The obvious distortion of historical facts and events in the publication "Goris 2010, a Season of the Theatre of the Absurd," signed by Ramiz Mehtiev, the chief of staff of the president of the Republic of Azerbaijan are revealed in this article. "Scientists" are contributing to the ongoing anti-Armenian hysteria in Azerbaijan by ignoring the content of Armenian lithography and other original sources by "revealing" "dukes" and duchies in Medieval Artsakh, by appropriating the works by Armenian historians and their attempts at subterfuge are refuted by Arabic, Armenian and Georgian original sources.

Illustrated here is the latest incursion against Armenian history and Armenian culture by Azerbaijani "scientists," which is intricately connected with that country's consistent policy, since independence, of the massive destruction of Armenian monuments and the distortion of medieval place names and serves as a so-called "scientific basis" for such crimes.

Also elucidated here is their latest attempt to artificially present the time period of the formation of the Azerbaijani people older than it actually is and to connect them with the old and medieval history of the region.

---

¹⁰⁰ «Գրական թերթ», Եր., 23 նոյեմբերի, 1989: